

URFA TARİHÇESİ VE URFA'DA BULUNMUŞ ERMENİCE YAZITLAR

History of Urfa and Armenian Inscriptions Found in Urfa

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ*
Selahattin Eyyubi GÜLER*

ÖZ

Bu makalede bölgenin tarihi ile ilgili mevcut literatür taranarak ilk etapta Urfa'nın antik dönemlerden 19. yüzyıla kadar geçirmiş olduğu zaman diliminde öne çıkan tarihi gelişmeler ele alınmıştır. Bu kapsamda Urfa'nın hangi medeniyet ve kültürlere ev sahipliği yaptığı, burada verilen mücadeleler, bölgenin tarihi ve stratejik önemi üzerinde durulmuştur. Mevcut literatüre ek olarak son 200 yıl içinde bölgeye gelen yabancı gezginlerin notları da gözden geçirilmiştir. Tarih araştırma yöntemleri kullanılarak, tarih araştırmalarında son derece önemli birer belge niteliği taşıyan yazıtlarla ilgili olarak bölgede şu ana kadarki genel durum değerlendirilmiştir. Bölgenin eski dillerinden olan Süryanice ve Grekçe yazıtlarla ilgili literatür gözden geçirilirken, şimdiye kadar konuyla ilgili pek fazla yayın yapılmamış olan Urfa'nın kadim yapısı ve kültürel özellikleri açısından tespit edilen Ermenice yazıtlardan örnekler sunulmuştur. Bu yazıtlardaki verilerin nasıl yorumlanması gerektiği ve tarih araştırmalarında neden önemli olduğu belirtilmiştir. Makalede tespit edilen Ermenice yazıtların nasıl incelenmesi gerektiği, Urfa ve dünya tarihi açısından önemi de ele alınmıştır. Urfa'da tespit edilmiş epigrafik eserler metin ve içerik analizine tabi tutulmuştur. Elde edilen verilerin hangi dönemlere ait olduğu belirtilerek daha sonra elde edilen bilgiler kronolojik, lokasyon ve biçimsel özellikleri açısından da değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Urfa, Ermeniler, Ermenice yazıtlar, Antik Çağ, Orta Çağ.

ABSTRACT

In this article, the existing literature on the history of the region is reviewed, and in the first stage, the prominent historical developments in the periods that Urfa went through from ancient times to the 19th century are discussed. In this context, the civilizations and cultures that Urfa hosted, the struggles fought here, the historical and strategic importance of the region was emphasized. In addition to the existing literature, the notes of foreign travelers who came to the region in the last 200 years

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye. E-posta: ydbozkus@ankara.edu.tr. ORCID: 0000-0002-4634-463X.

* Araştırmacı yazar, Şanlıurfa/Türkiye. E-posta: selahattin_guler@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-0119-4236.

were also reviewed. By using historical research methods, the general situation in the region up to now has been evaluated regarding the inscriptions, which are extremely important documents in historical research. While reviewing the literature on Syriac and Greek inscriptions, one of the ancient languages of the region, examples of Armenian inscriptions identified in terms of the ancient structure and cultural characteristics of Urfa, which has not been published much on the subject until now, are presented. It is stated how the data in these inscriptions should be interpreted and why it is important in historical studies. How the Armenian inscriptions identified in the article should be examined and their importance in terms of Urfa and world history is also discussed. Epigraphic works identified in Urfa were subjected to text and content analysis. By specifying which periods the data obtained belong to, the information obtained later was evaluated in terms of chronological, location and stylistic features.

Keywords: Urfa, Armenians, Armenian inscriptions, Ancient Ages, Middle Ages.

Giriş

Urfa, Helenistik dönemdeki adıyla Edessa, Evliya Çelebi'nin "Urfa'yı övmekte dil aciz kalır" (Kurtoğlu, 2018: 82-83) dediği, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin gerek tarihi gerekse kültürel geçmişi noktasında en zengin şehirlerinden biridir. Urfa, aynı zamanda 12 bin yıllık tarihi ve 5 bin yıllık Harran kentiyile yerli ve yabancı araştırmacıların yakından takip ettiği kadim bir kenttir. Bu şehre yönelik ilgi tarihte kendini birçok savaş ve mücadele ile ortaya koymuş ve bu kent tarihte pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tarihte pek çok medeniyetin ve farklı dinlerin yaşandığı bu coğrafyada doğal olarak pek çok farklı dil de konuşulmuştur. Urfa'nın bu köklü ve zengin geçmişi kuşkusuz tarihsel kayıtlara da yansımıştır. Özellikle bu şehirde bulunan Süryanice, Grekçe, Ermenice, Arapça ve Osmanlıca yazıtlar da bu zenginliğin ve sürekliliğin adeta birer devamı niteliğinde olmuştur. Bu yönüyle yazıtların tarih bilimi açısından başta dönemin dil özellikleri olmak üzere, siyasi, tarihi ve kültürel birçok alanda önemli bilgiler barındırdıklarını söylemek mümkündür.

Urfa ile ilgili en eski kayıtların M.Ö. 2. binin ikinci yarısına ait Hitit çivi yazılı metinler olduğunu kaydeden araştırmacılara göre, bu metinlerde "Hur Memleketleri" isminin Urfa yöresinin en eski adı olduğu düşünülmektedir. Urfa kenti için Araplar "er-Ruha" ismini kullanırken şehrin Grekçe ismi ise "Edessa" idi. Bazı kaynaklarda Ermeniler tarafından ise bu şehrin "Orhai" olarak adlandırıldığı da kaydedilmiştir. Günümüzde şehrin Urfa olarak kulla-

nılan isminin ise Süryanicedeki “Urhay”dan geldiği ileri sürülmektedir (Demir, 2008: 23).

4. ve 5. yüzyıllarda “Doğu’nun Atina’sı” olarak kabul edilen Urfa’yı, Roma mimarisi ve düşünce yapısı ile Yunan mitolojisini bilmeden anlamak mümkün değildir. Urfa’nın kadim geçmişinde Roma asabiyeti, Atina bilgeliği, Pers egemenliği olduğunu kaydeden araştırmacılara göre, Urfa Osmanlı dönemi Divan Edebiyatına Şair Nabi’yi ve onun temsil ettiği hikemî geleneğini armağan etmiş olması açısından da oldukça önemlidir (Kurtoğlu, 2018: 88-89).

1. Konuyla İlgili Literatür ve Urfa/Edessa Bölgesi ile İlgili Yürütülen Çalışmalar

Dünyada başta Edessa olmak üzere birçok şehirle ilgili farklı kültür ve medeniyetlere dair kalıntılar çoğu ülkede akademik çevrelerde ciddi oranda takip edilirken, benzer bir ilginin ülkemizde olmayışı maalesef ayrı bir tartışma konusudur. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Batılı ülkelerde bu alanlarla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında üniversitelerde ilgili kürsülerin kurulmasıyla birlikte bu tür çalışmaların ciddi anlamda desteklendiğini söylemek mümkündür. Bu kapsamda 1882’de Alman bilim insanlarının bu alana ilgi göstermeye başladığı görülmektedir. Bu kapsamda ismi sıkça geçen Alman bilim insanları arasında Eduard Sachau ilk sırada yer alır. Sachau, bu konudaki ilk çalışmasında (1882) Süryanice ve Grekçe yazıtları incelemiştir. Daha sonra ise yine bir Alman bilim insanı olan Bernhard Moritz, Suriye ve Mezopotamya’daki Süryanice yazıtlarla ilgili çalışmalar yapmıştır (Moritz, 1898; Güler, 2014: 11). Alman bilim insanlarından sonra Fransız bilim insanları tarafından da yazıtlara büyük önem verilmiştir. Özellikle Fransa’nın Bağdat Konsolosu ve aynı zamanda arkeolog ve yazıt bilimcisi olan Henri Pognon, 1907 yılında Paris’te Süryanice yazıtlarla ilgili bir kitap yayınlamıştır (Güler, 2014: 11). Yazıtlarla ilgili bir diğer önemli çalışma ise Hollandalı bilim insanı H. J. W. Drijvers’a aittir (1999). Ayrıca İngiliz akademisyen John F. Healey ile Drijvers’ın birlikte yayınladıkları Süryanice yazıtlara dair eser de alanında önde gelen çalışmalardan olmuştur.

Bölgeyle ilgili farklı alanlarda tespit edilmiş olan yazıtlar ve steller de döneme dair önemli kaynaklardır. Bu kapsamda kaleme alınan çalışmalar arasında Wathiq I. Al-Salihi tarafından Aramice yazıtlarla ilgili çalışmaları dikkat çekicidir. Al-Salihi’nin “Two Cult-Statues from Hatra” (1996: 105-108) başlıklı çalışması ile “Palmyrene Sculptures Found at Hatra” (1987: 53-61) başlıklı çalışmaları tapınak, sunak gibi yerlerdeki Aramice yazıtlarla

ilgili önemli veriler içerir. Buradaki kabartmalardan hareketle şehirler arasındaki ticaret ve dini yapıya dair bu yazıtlarda önemli bilgiler yer alır.

Mezar stelleri de bu kapsamda önemli birer yazıt olarak değerlendirilebilir. Özellikle kadın ve erkekler için yapılmış olan steller ve bu stellerin üzerine yazılmış olan isimler, bu konuda döneme dair önemli ipuçları barındırır. Bu konuda Elsa Gibson'ın "The Rahmi Koç Collection, Inscriptions, Parts IV and V" (1979) konulu çalışması özellikle Belkıs ve civarındaki mezar anıtları ve stelleri incelemiştir. Bu bölgedeki mezar anıtları ve steller, başta dönemin alfabesi olmak üzere, yöneticiler, isimler, kadınlar, erkekler, çocuklar, hizmetkârlar gibi konulara dair kapsamlı bilgiler içerir. Gibson bu çalışmasında coğrafi olarak Suriye'nin kuzeydoğusunda, Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan ve Fırat/Zeugma üzerindeki antik Seleukeia bölgesinin bir kenarında yer alan küçük ve modern bir köy olan Belkıs'ta bulunan stelleri inceler (Gibson, 1979: 266-278).

Urfa bölgesiyle ilgili yazıtlar kapsamında uluslararası literatürde dikkat çeken bir diğer önemli eser ise Mattia Guidetti tarafından kaleme alınmış olan "The Byzantine Heritage in The Dar al-Islam: Churches and Mosques in Al-Ruha Between the Sixth and Twelfth Centuries" (2009) başlıklı makaledir. Guidetti bu eserde, 6. ve 12. yüzyıllarda bu coğrafyadaki kilise ve camileri inceler; Erken İslam sanatı ve mimarisinin oluşum çalışmalarında, "Geç Antik Hıristiyan" dini yapılarının varlığı ve rolünün önemine dikkat çeker. Guidetti ayrıca epigrafik ve arkeolojik çalışmaların kiliselerin varlığı ve kronolojik olarak İslami fethin geleneksel sınırlarının çok ötesine düşen yenilerinin temelini ortaya çıkardığını kaydeder. İslami fetih sırasında şehirlerde bulunan kiliselerin analizinin hala bir çeşit paradoks sunduğuna dikkat çeker. Guidetti, şehirlerin nüfusunun çoğunluğunun en azından 10. yüzyıla kadar Hıristiyan olduğu iyi bilinmesine rağmen, şehirlerin mimarisi, sanatı ve malzemesi ibadet yerleriyle başlayan bu kültürün, İslam tarihi ve sanatının ortak anlatımında yer almadığını belirtir. Guidetti makalesinde genel itibarıyla eski zamanlarda Edessa ve al-Ruha olarak bilinen Urfa kentinin, Orta Çağ'daki Dârü'l-İslâm kentsel bağlamında Geç Antik kiliselerin varlığını ve rolünü inceler. Özellikle araştırılan şehirlerdeki bu kiliseler ile camiler arasındaki bağlantıyı netleştirmeye çalışan Guidetti, Hıristiyan varlığının azalmasının ve Müslüman toplumların dini azınlıklarına karşı değişen tutumlarının Geç Antik kiliselerin ihmal edilmesine neden olduğuna işaret eder. Guidetti, tarihi ve etnik yapısı nedeniyle Urfa'nın geçmişindeki bazı dönemlerin diğerlerinden daha fazla ilgi gördüğünü de belirtir. Örneğin 20. yüzyılın başlarındaki akademik literatürde Urfa'ya sıkça atıfta bulunulmasının, şehrin

Hristiyanlığının erken dönemlerinde oynadığı önemli rolle şekillendiğini kaydeder. Türk arşiv belgelerinin Osmanlı döneminde bu taşra kentinin yaşamına yeni bir ışık tutmaya başlamasından bu yana, şehrin erken modern ve modern dönemlerinin yoğun tartışma konusu olmaya başladığını da kaydeder. Guidetti, Urfa'da anıtsal kalıntıların ve arkeolojik kazıların olmaması nedeniyle, Urfa'nın Osmanlı öncesi kentsel dokusunun ve binalarının yeniden inşasının zor olduğunu; bu nedenle, Orta Çağ döneminin dini sanatı ve mimarisinin hala Geç Antik/Bizans geçmişinin anıtları ile bugün kentte görülebilen Osmanlı anıtları arasında bir şekilde kuşatılmış görüldüğünü ve bu alanda ciddi bir yorumlama eksikliği olduğunu da belirtir. Guidetti makalesinde, Orta Çağ'da İslami Urfa'yı keşfederken, aynı zamanda Hristiyan sanatını ve mimarisini tartışmalara entegre ederek, bu yaklaşımın araştırmalara nasıl yeni bir ışık tutabileceğini göstermeye çalışır. 7. ve 13. yüzyıllar arasında Ruha'yı inceleyen Guidetti, Urfa kentini Dârü'l-İslâm'daki diğer şehirlerle karşılaştırarak, Hristiyan ibadet yerlerinin varlığı ile Geç Antik-Bizans eserlerinin yeniden kullanımı arasında bir bağlantı kurmaya çalışır. Guidetti, Urfa kentinde bulunan, erken Orta Çağ dönemine dair Hristiyan-Bizans eserlerinin, orijinal ortamlarına uygun bir şekilde ödünç alınıp yeniden kullanıldığını ve estetik değerlerinin tutarlılığını koruduğunu belirtir. Buna karşın 11. ve 13. yüzyıllar arasında ise durumun değiştiğini ve bu tür yapıların yeni bağlamlarda ve hatta bazen yeni işlevler içinde düşünüldüğüne işaret eder. Guidetti, bu yeni tutumun Geç Antik kiliselerin birçok yerde kentsel bağlamdan kaybolmasıyla aynı zamana denk geldiğini, önceki dönemlere ait kalıntıların ise kutsal manzaranın hala önemli unsurları olduğunu belirtir. Askeri fetihler, yönetim devirleri ve günah çıkarma demografisindeki varyasyonlar gibi değişen siyasi ve sosyal koşulların, Geç Antik Hristiyan binaları ve mimari parçalar için farklı kullanımları önerdiğinin de altını çizer (Guidetti, 2009: 1-36).

Bölgeyle ilgili bir diğer önemli çalışma ise Maura K. Heyn'nin "Gesture and Identity in the Funerary Art of Palmyra" (2010) başlıklı makalesidir. Heyn, bu makalede Roma döneminde gelişen Suriye bozkırlarında bir şehir olan Palmyra'daki cenaze heykellerini ele alır. Heyn, Palmira'nın M.S. ilk üç yüzyılda Roma ve Part imparatorlukları arasındaki kazançlı kervan ticaretine katıldığını ve böylece sakinlerinin çoğunun oldukça zenginleştiğini ve bu zenginliğin daha sonra hem şehrin anıtsal mimarisine ve hem de mezarlarına yansıdığına işaret eder. Bir zamanlar bu mezarları süsleyen yüzlerce kabbartma büstünün olduğunu da belirten Heyn, bunların 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında antika pazarlarında yaygın olarak satıldığını

kaydeder. Günümüzde dünyanın dört bir yanındaki müzelerde bulunan bu büstlere dair önemli bilgiler veren Heyn, bu portrelerin, dikdörtgen kireçtaşı plakalara yüksek kabartma olarak oyulmuş ve mezarların içindeki mezar nişlerini mühürlemek için kullanıldığını da belirtir. Heyn makalede ayrıca bu portrelerde ölen kişinin ellerini birkaç farklı pozisyonda tuttuğunu, bazıları- nın temsil edilen bireylerin cinsiyet, meslek ve aile bağlantıları gibi belirli yönlerini vurguladığını ortaya koyduğunu da açıklamıştır. Bu özelliklerin vurgulanmasının, onların kendilerini tanımladıkları çok yönlü yolları gösterdiğini de kaydetmiştir (Heyn, 2010: 631-661).

Urfa'da antik döneme dair yazıtlarla ilgili bir diğer önemli çalışma ise F. O. Hvidberg-Hansen'in "Some Monuments from Edessa and the Palmyrene" (2010-2011) başlıklı çalışmasıdır. Hvidberg-Hansen bu çalışmada Edessa ve Palmira bölgesinde tespit etmiş olduğu başta Helenistik dönem olmak üzere, Bizans dönemine dair çeşmeler, kemer taşları, sütunlar, anıtlar, eski Hıristiyan sanatı ve edebiyatı ve ayrıca Yahudi-Hristiyan mitolojisindeki motif türü kalıntıları incelemiştir (2010-2011: 89-106).

Bu coğrafyadaki yazıtlarla ilgili olarak J. Jarry'nin "Nouvelles inscriptions de Syrie du Nord" (1982) başlıklı çalışması da Hama ve Halep arasındaki bölgelerde bulunan yazıtları incelemesinin yanı sıra Arapça ve Grekçe yazıtlara dair önemli bilgiler içermesi açısından da dikkat çeker (1982: 73-103). Jarry konuyla ilgili bir diğer makalesi olan "Nouveaux documents grecs et latins de Syrie du Nord et de Palmyrene" (1985) adlı çalışmasında ise Kuzey Suriye ve Palmir'de tespit edilen yeni Yunan ve Latin yazıtlarını ele alır (1985: 109-115).

Türkiye'de ise yazıtlarla ilgili çalışmalar yürüten isimler arasında Osmanlı tarihçisi olan Hans Peter Laquer'in *Hüvel Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları* (1997) oldukça önemlidir. Eser, bu alanda hem ilk hem de en kapsamlı eserler arasında ilk sırada yer alır. Laquer'in bu eserinde özellikle 15. yüzyıldan itibaren İstanbul'un toplumsal hayatında, İstanbul sakinlerinin demografik özelliklerine, sanat anlayışına, âdetlerine dair çok sayıda bilgiye yer verilir ve Laquer bu eserde adeta alana tipolojik bir bütünlük sağlayarak bu konularda yürütülecek çalışmalara önemli bir zemin sağlar. Laquer eserinde mezarlar, kutsal mahallelerdeki mezarlıklar, İstanbul'da defin merasimleri, Batılılara ait mezarlıklar ve tarihi bir kaynak olarak Osmanlı mezar taşlarını inceler (1997: 6-148).

Urfa'daki yazıtlarla ilgili bir diğer önemli eser ise Ahmet Demir'in, *Urfa ve Çevresi Eyyubiler Tarihi* (2008) adlı eserdir. Eyyubiler döneminde Ur-

fa'daki imar faaliyetlerinin ele alındığı bu kitapta, bu dönemden kalan Arapça kitabelerin metinlerine, transkripsiyonlarına ve çevirilerine yer verilmiştir. Bu konuda Eyyubiler döneminde Ruha'da inşa edilen mimari eserler, cami, medrese, han, hamam, kervansaray, kale, sur, hangah, misafirhane, şifahane gibi mimari eserlere dair tespit edinilen yazıtlar detaylı bir şekilde incelenmiştir (2008: 118-179).

Tarihten günümüze, Urfa'nın kadim geçmişiyle doğru orantılı olarak çok sayıda yazıt (Süryanice, Grekçe, Ermenice, Arapça ve Osmanlıca) olmasına rağmen, özellikle başta Harran Üniversitesi olmak üzere, üniversitelerimizde bu yazıtlarla ilgili çalışmaların yürütüldüğü bölüm ve bu alanda yetişmiş uzman akademisyenlerimizin olmayışı ne yazık ki ciddi bir sorundur. Görüldüğü üzere, Türkiye'de Ermenice yazıtlarla ilgi çok fazla literatürün bulunmayışı, bu makalenin hazırlanmasının nedenleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu eksikliğin giderilmesi ve konuyla ilgili bir literatürün oluşturulmasına yönelik olan bu çalışma, gelecekte konuyla ilgili yapılacak yeni çalışmalarla daha da zengin bir hale gelecektir.

2. Antik Çağlardan 19. Yüzyıla Kadar Urfa'da Ermeniler

Urfa, Yukarı Mezopotamya'nın en kadim kentlerindedir. Tarihteki en eski adıyla Edessa Krallığıyla anılan bu kent Roma, Bizans, Sasani, Dört Halife Dönemi, Emeviler, Abbasiler, Nümeyroğulları, Mervaniler, Ermeniler, Selçuklular, Zengiler, Eyyubiler, Artuklular, İlhanlılar, Karakoyunlular, Memlukler, Akkoyunlular, Dulkadiroğulları, Safeviler, Osmanlı İmparatorluğu ve son olarak ise 1924'ten itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin hâkimiyetinde bulunan kültürel açıdan son derece zengin, önemli ve kadim bir kenttir (Güler, 2016: 253-267).

12 bin yıllık tarihi geçmişi olan Urfa, dünyanın en eski tapınak ve heykel atölyelerine sahip bir bölge olması açısından son derece önemlidir. M.Ö. 25. yüzyıllardan itibaren başta Ebla, Akkad, Sümer, Eski Babil, Hurri-Mittaniler, Hitit, Aramiler ve Assur krallıkları olmak üzere önemli kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Keldani, Med-Pers, Makedonya ve Selevkos krallıkları döneminin yanı sıra Edessa Krallığı ve Roma İmparatorluğu dönemleri açısından da büyük önem taşır. Bizans İmparatorluğu ve Sasani Krallığı dönemlerinin ardında özellikle Dört Halife Dönemi'nde bölgede meydana gelen gelişmeler de bu coğrafyanın stratejik önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Abbasiler, Numeyrilere ve Mervaniler dönemlerinin ardından III. Bizans İmparatorluğu döneminin hüküm sürdüğü bu coğrafyada Selçuklu akınları görülmeye başlanmıştır (Güler, 2016: 11-26).

Ermenilerin Urfa ile ilgili en eski kayıtları M.Ö. 1. yüzyılda, yani Edessa Krallığı'nın kurulduğu ilk yıllara tekabül eder (İşıltan, 1960: 30). Urfa'da Ermenilerle ilgili bir diğer kayıt ise Ermeni Philaretos dönemine dayanır. Urfa'yı ele geçiren Philaretos'un hâkimiyet alanı Tarsus'tan Fırat'ın ötesine uzanmıştır. Urfa'yı Philaretos adına yöneten Vasil, 1083 yılında ölünce şehrin yönetimi Ermeni Simbat'a verilmiştir. Fakat bir süre sonra Simbat döneminde hâkimiyet mücadelesi yaşanmaya başlanır ve Urfa'yı ele geçirmek isteyen İşhan, Simbat'a karşı isyan etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Urfa'ya gelen Philaretos, İşhan ve Simbat'ı yaşanan gelişmelerden dolayı tutuklar ve cezalandırır. Bu süreçte Selçuklu kuvvetlerinin 30 Nisan 1085'te Diyarbakir ve çevresini zapt etmesiyle birlikte Philaretos, Melikşah'ın huzuruna çıkmak üzere Urfa'dan ayrılır. Philaretos yerine Parakamanos adlı bir Bizanslıyı vekil olarak tayin eder. Ancak Philaretos'un yokluğunda Parakamanos öldürülür ve yerine Barsama şehrin hâkimi olur (Güler, 2016: 27).

Urfa'da şehrin hâkimi olan Barsama, Sultan Melikşah'a bir heyet göndererek Urfa'yı kendisine teslim edeceğini belirtince, Sultan Urfa'yı yönetmek üzere bir yönetici görevlendirir. Bir süre sonra Urfa'da halk bu yönetime karşı isyan etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Sultan, Emir Bozan'ı Urfa'yı fethetmek üzere görevlendirmiştir. Şehri üç ay kuşatma altında tutan Emir Bozan, daha sonra halkın Barsama'ya isyan etmesi ve Barsama'nın Emir Bozan'a sığınmaya karar vermesiyle sona erer. Böylece Hristiyan bir tacir olan İbn Kudana halkla anlaşarak Mart 1087'de Urfa'yı Emir Bozan'a teslim eder (Güler, 2016: 28).

1087-1094 yılları arasında Büyük Selçuklular döneminde huzur ve güvenliğin sağlandığı bu bölgede, Emir Bozan Urfa valisi olmuştur. Daha sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde yaşanan taht mücadelesi bu bölgeye de yansımış ve Melik Tutuş'un Emir Bozan'ı öldürmesi üzerine şehrin yönetimi Melik Tutuş'un yönetimine geçmiştir. 1094-1095 yıllarına gelindiğinde ise bu kez şehir idaresi Melik Tutuş tarafından Ermeni bir asilzade olan Ermeni Thoros'a verilmiştir. Melik Tutuş'un 1095'te ölümü üzerine Haleb'de bulunan oğlu Rıdvan Urfa'ya gelmiştir. Thoros tarafından önceleri iyi karşılanan Rıdvan, daha sonra Thoros tarafından ele geçirilmeye çalışılınca Rıdvan Haleb'e geri dönmüştür. Thoros bu süreçte Melik Tutuş'un ölümünü fırsat olarak görmüş ve Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmayı denemiştir. Bu gelişmeler üzerine bölgede bulunan Türk komutanı tarafından civardaki Türk emirlerine Thoros'un Urfa'ya hâkim olduğu bildirilmiştir (Güler, 2016: 28-29).

1095-1098 yılları arasında Ermeni Thoros'un hüküm sürdüğü Urfa'nın ele geçirilmesi için Artukoğlu Sökmen ve Samsat valisi Balduk Urfa'yı ku-

şatmış ancak başarılı olamamışlardır. Daha sonra Haçlı kuvvetlerinin Anadolu'ya gelişiyle birlikte Baudouin önderliğindeki 200 kişilik bir kuvvet 6 Şubat 1098'de Urfa'ya gelmiş ve Thoros ile anlaşmış ve Samsat üzerine seferler düzenlemişlerdir. Başarısızlıkla sonuçlanan bu seferler sonunda Samsat'tan bir grup Thoros'u öldürmeye karar vermiş ve Baudouin'le planlarını anlatarak, Thoros öldürülmüş ve Urfa Frank asıllı Baudouin'e verilmiştir. Böylece 10 Mart 1098'de isyancıların da desteğiyle Urfa'da Haçlı Kontluğu kurulmuştur (Güler, 2016: 29-30). Kontluğun kurulmasında Urfa Ermenilerinin önemli katkı ve destekleri olmuştur.

1098-1144 yılları arasında Edessa Kontluğu döneminin hüküm sürdüğü Urfa'da, Baudouin'in Kudüs kralı olan ağabeyinin ölümü üzerine yerine geçmek üzere Urfa'dan ayrılınca yerine kuzeni Baudouin du Bourg II. Urfa Kontu olarak tahta geçmiştir. Bu dönemde Artuklu hükümdarı Sökmen, Samsat Emiri Balduk ve Musul hâkimi Çökürmüş güçlerini birleştirerek Mayıs 1104'te Harran'ı almaya çalışan Frank ordusunu yenmiştir. Urfa kontunun ve diğer kontların da esir alındığı bu savaşta Çökürmüş Harran'ı hâkimiyeti altına almıştır. Urfa'yı ele geçirmeye çalışan Çökürmüş kuşatmadan sonuç alamaması üzerine esir aldığı kontla birlikte Musul'a dönmüştür. Kont Baudouin'in esir düşmesi üzerine Urfa'nın yönetimi Antakya kontu Bohemund'un eline geçer. Bohemund Urfa'yı yeğeni Tankred'e teslim eder ve bu yönetim 18 Eylül 1108 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreçte Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan da 1106 yılında Urfa'yı ele geçirmeye çalışmış ancak başarılı olamayınca buradan çekilip Harran'a yönelmiş ve burayı ele geçirmiştir. 1104 yılında daha önce Harran savaşında Türklere esir düşen Boudoin ve şövalye Joscelin de Courtenay, fidye ödeyerek serbest kalmış ve Urfa'ya dönmüşlerdir. Bu arada Urfa'nın II. Kontu Baudouin du Bourg Kudüs'e kral olmaya giderken şehri Birecik hâkimi Galeran du Puiset'e bırakmıştır. Bu dönemde Galeran, 1119'da Mardin Artuklu hükümdarı I. İlgazi'nin bölgesine bir yağma akını da yapmıştır. Yeni Kudüs kralı olan II. Baudoin 1119 yılında Joscelin de Courtenay'ı yeniden Urfa kontluğuna getirir. III. Urfa kontu olan I. Joscelin de Courtenay 1131 yılında ölünce yerine Urfa'ya IV. Kont olarak Joscelin de Courtenay geçmiştir. En uzun süre şehri yöneten kont olan IV. Kont Joscelin de Courtenay, kendinden öncekiler gibi Urfa'da birçok talan, yağma, vahşet, katliam ve zulümlerde bulunmuştur. Daha sonra Musul Atabeyi İmadeddin Zengi kontluğa kesin bir darbe vurmuş 1144 yılında şehri ele geçirerek Urfa Müslüman Türklerin eline geçmiştir ve böylece 48 yıldan sonra halk refaha ulaşmıştır (Güler, 2016: 31-32).

Bu dönemden itibaren başta Zengiler olmak üzere, Mısır-Suriye Eyyubi-ler dönemi ve Memlükler olmak üzere pek çok dönemde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki mücadeleler devam etmiş olsa da 1517 yılına kadar bölgede Müslüman-Türk hâkimiyeti devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1517'de Mardin kalesini ele geçirmesinin ardından Urfa bölgesi de Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Bu süreçte Urfa'nın Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlı olduğu bilinmektedir.

Görüldüğü üzere Urfa'nın kadim tarihinin şekillenmesinde geçmişten günümüze pek çok medeniyetin ve kültürün bu tarihi seyrin şekillenmesinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu tür bilgiler bölgeyi gezmiş seyyahların raporlarına da yansımıştır. Örneğin 19. yüzyılda Urfa Ermenileriyle ilgili bilgiler sunan kaynaklar arasında İngiliz seyyah James Silk Buckingham'ın *Travels in Mesopotamia* (1827) adlı eserinin önemli bir yeri vardır. Buckingham eserinde Urfa ile ilgili önemli bilgilere yer verir ve 1827 tarihli kitabında Urfa'nın nüfusunun yaklaşık olarak 50.000 olduğunu kaydeder. Bu nüfusun içerisinde 2.000 Hıristiyan, 500 Musevi'nin olduğunu, geri kalan nüfusun ise Müslüman ahaliden oluştuğunu belirtir. Hıristiyanların çoğunlukla Ermeniler ve Süryanilerden oluştuğunu belirten Buckingham, her grubun ayrı kilisesi olduğunu, ayrı mahallelerde ikamet ettiklerini, dini inanç, ritüel ve dillerinin ise birbirinden farklı olduğunu kaydeder. Buckingham Urfa'da Ermenilerin genellikle Türkçe, Süryanilerin ise Arapça konuştuklarını da belirtir. Hıristiyan ve Musevilerin kentte ticaretle uğraştıklarını, bazı tüccarların kervanlar ile ticaret yaparken diğerlerinin ise sabit pazarlarda satış yaptığını da kaydeder. Buckingham Urfa'da çoğunlukla Türkçe konuşulduğunu, pazar yerlerinde ise nadiren de olsa diğer dillerin konuşulduğunu ifade ederek bu diller arasında İbranice, Ermenice, Kürtçe, Süryanice, Arapça ve Farsçanın olduğuna da yer verir (Buckingham, 1827: 86'dan akt. Tekin, 2020: 126).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen süre zarfında diğer gayrimüslimler gibi bu topraklarda yaşamaya devam etmişlerdir. 19. yüzyıl seyyahları tarafından tutulan kayıtlara bakıldığında Urfa'da yaşayan Hıristiyanlar arasında Ermeniler, Süryaniler ve Yakubi cemaatleri gibi küçük grupların öne çıktığı ve demografik yapının şekillenmesinde önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir (Azizova, 2018: 182). Ancak özellikle 19. yüzyılda Batı'da meydana gelen milliyetçilik akımıyla birlikte bu bölgedeki gayrimüslimlerin de Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki yapılarında birtakım değişimler ve dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır. İmparatorluğun tüm noktalarında olduğu gibi Urfa'da da yaşanan gelişmeler etkilerini göstermiştir. Özellikle misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri bu

konuda önemli bir etkiye sahip olmuştur. Müslümanlarla Hristiyanların bir arada yaşadığı hoşgörü toplumu yerini giderek ayrılmaya bırakmış ve nihayet I. Dünya Savaşı öncesinde tüm Anadolu'da görülen Ermeni isyanlarının bu coğrafyada da yansımaları olmuştur. Kuşkusuz bu isyanların son derece önemli etki ve sonuçları olmuştur ancak bu hususlar bu makalenin araştırma konusu içerisinde yer almadığı için burada yer verilmeyecektir.

19. yüzyılda Urfa'da Ermeni toplumuna dair Batılı seyyahların kaleme almış olduğu eserlerin yanı sıra bir diğer önemli gösterge ise mekânlara dair kayıtlar olmuştur. Bu mekânlar arasında kiliseler, okullar, evler, semtler, köyler, mezarlıklar, kervansaraylar ve hatta kahvehanelerin bile önemli bir yeri vardır. Örneğin 1890 itibarıyla Esb Bazarı Mahallesi'nde sadece Ermeni milletine hizmet veren kahvehanelerin olması Urfa Ermenileriyle ilgili önemli demografik göstergelerden biridir (Asoğlu, 2021: 105). 20. yüzyıla gelindiğinde ise bu kez Urfa'da Ermenilere dair kayıtlara II. Meşrutiyet döneminde rastlanmaktadır. 1908 yılı ve sonrası dönemde Urfa'da bulunan bir seyyah olan E. B. Soane, Ermeni Mahallesi'ni seyreden bir kervansarayda oda tuttuğunu kaydeder (Soane, 2007: 68-69'dan akt. Asoğlu, 2021: 106).

Tarihsel süreçte farklı medeniyetlerin insan toplulukları üzerinde nasıl bir değişim ve dönüşüm yarattığının incelenmesi noktasında özellikle Orta Çağ'da dönemin önde gelen müverrih ve din adamlarının eserlerinin büyük bir önemi olmuştur. Bu eserlerin yanı sıra döneme dair yazıtlar da bizlere geçmişteki toplumsal ilişkilerin içeriğine dair önemli ipuçları sunarlar. Bu kapsamda Orta Çağ'a dair bu bölgeyle ilgili kaynaklara bakıldığında ilk sırada *Urfa'lı Mateos Vekayinâmesi (952-1136)* ve *Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* adlı eseri (2019) zikretmek mümkündür. Bölgeye dair en kapsamlı bilgileri içeren kaynaklardan biri olan bu eser, manastır başrahibi olan Mateos'un aynı zamanda burada yaşamış olan bir din adamı olması, bölgenin tarihi, Haçlı seferleri, Latin prenslerinin dönemleri ve Türklerin bölgedeki hâkimiyetine dair bilgiler içermesi açısından son derece önemlidir.

3. Orta Çağ Edessa'sından Urfa'ya Ermenice Yazıtlar

Bu makalede yer alan yazıtların incelenmesinde metot olarak tarihi metin ve içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İlk etapta konuyla ilgili veriler elde edilmiş ve bu veriler arasında Ermenice ve Urfa'yla ilgili olan veriler tasnif edilmiştir. Daha sonra tespit edilen yazıtların epigrafik önemleri ve kronolojilerine göre bir tasnif gerçekleştirilmiştir. Söz konusu verilerin biçim, şekil ve içerik analizleri gerçekleştirilerek elde edilen epigrafik eserlerin transkripsiyonu yapılmış ve daha sonra Ermeniceden Türkçeye tercüme

edilmiştir. Bazı yazıtlarda yer alan sözcük, harf ve ifadeler ise yazıtların tahrip olması nedeniyle çözülemediği için bu kısımlar boş bırakılmıştır. Bu yönüyle bu makalede bilimsel yöntem olarak tümevarım kavram ve metodundan istifade edilmiştir. Elde edilen veriler tek tek incelenerek ve Türkçeye tercüme edilerek, bilgiler bir bütün olarak Urfa tarihi açısından analiz edilmeye çalışılmıştır. Makalede birincil kaynaklar yani birincil veriler olarak epigrafik eserler kullanılırken, ikincil kaynaklar olarak ise konuyla ilgili literatürden istifade edilmiştir. Bu yönüyle makalede birincil ve ikincil kaynakların bir arada kullanıldığını söylemek mümkündür. A. Zeki Velidi Togan *Tarihî Usul* (2018) adlı eserinde bir heykel ve resimden hareketle onun ait olduğu zamanın sanatını öğrenebileceğimizi, bir şehrin harabelerini tetkik ederken o zamanki şehir planını, dönemin mimarisini anlayabileceğimizi, bir sikkeden hareketle o dönemin din, akide ve sanat hususlarının kolaylıkla öğrenilebileceğine işaret eder. Böylece arkeoloji, nümizmatik ve diplomatik gibi pek çok ilimden tarih bilimiyle eşgüdümlü olarak yararlanılmasının gerekliliğine dikkat çeker (Togan, 2018: 102). Benzer şekilde bu çalışmada da Urfa'da tespit edilmiş Ermenice yazıtlardan hareketle Urfa kentinin tarihi ve kültürel yaşamının zenginliğine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Görsel 1. Urfa'da Ermeni Katedrali (Azize Meryem Ana Kilisesi), 1890 (URL-1).

Orta Çağ'la ilgili olarak bizlere bilgi sunan önemli eserler arasında kronik ve kronolojiler de yer alır. Örneğin döneme damgasını vurmuş olan bir din adamı olan Süryani Mihail adıyla bilinen Başpatrik Mihail'in *Süryânî Patrik Mihail Vekayinamesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162) adlı eseri de bu hususta temel başvuru eserleri arasındadır. Dönemin kronik ve tarihi eserlerinde de sıklıkla görülen yöntemle olayları kısa ve kronolojik bir sıraya göre anlatan Mihail, eserinde tanıklıklara ve az bilinen bilgilere dayanarak geçmişte yaşananları ele alır. Malatya'da doğan Mihail (1126-1199)

Suriyeli Kindasi kabilesinden olup Malatya yakınlarındaki Mar Barsuma Manastırında eğitim görmüş ve Batı kilisesini 33 yıl yönetmiş bir din adamıdır (Ter Petrosyan, 2013: 5). Bu noktada Süryani Mihail'in verdiği bilgiler nasıl ki söz konusu döneme dair birinci el kaynak olma noktasında büyük bir öneme sahip ise benzer şekilde döneme dair yazıtların içerdiği veriler de aynı oranda önemlidir.

Urfa'nın Pagan dönemi tapınaklarından, İtalyan mimari tarzına, Fransız mimarisinden İslam ve Osmanlı mimarisine kadar uzanan geniş mimari kültürel değeri olan bir kent olduğuna işaret eden araştırmacılara göre uzun yıllar tipik bir Orta Çağ kenti olan Urfa'nın son kırk yıllık süreçte arabesk bir yapıya büründüğüne dikkat çekilir. Ancak tüm bu sorunlara rağmen Urfa'da mimari açıdan birçok döneme dair eserler halen ayakta kalmayı başarmıştır (Kurtoğlu, 2018: 216).

Urfa'da en eski tarihli Ermenice yazıt 1122 tarihli Haçlı Kontluğu dönemine dair yazıttır. Haçlı kontluğu döneminde Beykapısı'nda inşa edilen Mahmudoğlu Kulesi'nin Ermenice yazıtı ilk olarak Charles James Frank Dowsett'in "A Twelfth-Century Armenian Inscription at Edessa" adlı makalesinde anlatılmıştır (1971: 197-227). Aşağıda verilen bu yazıtın bulunduğu yer günümüzde restore edilerek Urfa Kent Müzesi olarak hizmet vermektedir. Kulenin silindirik burcunun doğuya bakan yüzünde, yan yana üç taş bloğa yazılmış beş satırlık bir inşa yazıtı bulunmaktadır.

Görsel 2. Haçlı Kontluğu dönemine ait Ermenice yazıt (Yazarlar Arşivi).

571 Ermeni tarihli (19 Şubat 1121-18 Şubat 1123) yazıtın tercümesi şöyledir: "Büyük Ermeni Çağı'nın 571. yılında, İsa'nın dindar, yetkin ve eşsiz askeri yüce Kont Joscelin'in günlerinde ve büyük Edessa kentinin bir süreliğine düklüğünü üstlenen tanrısever Prens Vasil'in idaresinde, bu sağlamlaştırılmış kale, büyük teknik ve harcama ile tamamlandı. Tanrı onu inşa edenleri

muzaffer ve sarsılmaz eylesin ve (ikinci) gelişinde (onları) zaferle taçlandırısın” (Dowset, 1971: 197-227; Güler, 2014: 44).

Görsel 3. 2018 yılında Yeni yol Mahallesi'nde bulunan kuyu yazıtı (Yazarlar Arşivi).

Orta Çağ dönemine dair Urfa'da tespit edilen bir diğer önemli Ermenice yazıt ise Yeni yol Mahallesi'ndeki (Büyükyol) bir evdeki kuyuda bulunmuştur. Yazıtta ki bilgiler şöyledir:

	<i>Ermenice Transkripsiyon</i>	<i>Türkçesi</i>
1. Satır	??SՎ ՀՈՐՄ ԱՅՍ ՇԱՀ	?
2. Satır	?ԱԵԱՆՑ ԹՈՃՄԱ ՉԱՍԱՑ	?
3. Satır	Մ?Ի ՅԱՐԻԹԵՆՆ ՈՐ.ԻԻՐ	?
4. Satır	Ա ԳԻԻՆ ԶՈՎՆ ՀԱՆՑՈՐՑ	?
5. Satır	ՉԱՅՍ ՀՈՐՄ.Ո ՀԱՆԳ Զ	?
6. Satır	ՍՈՐԱ:ՏՈԻԶ ՉՈՂՈՄԻՆ	?
7. Satır	ԵԻ ԻԻՐ.ՆՆ ՉԵՑԵԼՈՑ ՀՈԳ	ruh
8. Satır	ՈՅՆ:ՈՅԳ.ՕԳՈՍ ԻԳ:	24 Ağustos 1304

Görsel 4. 2015 yılında Şanlıurfa'nın Germüş köyünde köylüler tarafından bulunmuştur (Yazarlar Arşivi).

	<i>Ermenice Transkripsiyon</i>	<i>Türkçesi</i>
1. Satır	...ԲՆ ԸՍԵՆ...	dediler
2. Satır	ԲԱՐԵՕՔ ՆՍՏ.Ն	hayırlar otururlar / oturdular
3. Satır	...ԵՈՒԲԵՆ.Տ.	Yevoben.T.
4. Satır	...ԴԸՐՐԸԼԸՈՒՆ	Kırılır (muh. soyadı: Kırılıryan)
5. Satır	1869	1869 (miladi ölüm tar. olabilir)
6. Satır:	...ՌՄ.Թ	RM.T (12.9)

Görsel 5. Emirciyan Evi Yazıtı. A. Cihat Kürkçüoğlu tarafından bulunan yazıt, evin giriş kapısı üzerindedir (Yazarlar Arşivi).

	<i>Ermenice Transkripsiyon</i>	<i>Türkçesi</i>
1. Satır	ԱՈՈՑԱ .	bu oda.
2. SatırԵՍ.ԿՍ....	...yes.ks...
3. Satır	ԳԷՈՐԳ	Gevorg
4. Satır	ԻՄԻՐՉԵԱՆԻ	İmirceani
5. Satır	1889 ՅՈՒՆԻՍ [ՀՈՒՆԻՍ]	1889 Haziran 1

Görsel 6. Araştırmacı Sinan Kaplan tarafından Şanlıurfa'nın Viranşehir ilçe merkezinde bulunmuştur (Yazarlar Arşivi).

	Ermenice Transkripsiyon	Türkçesi
1. Satır	ատակահայրց	Adana Ermeni'si
2. Satır	երկիր	ülkesi

Görsel 7. 2014 Yılında Yeni yol Mahallesi'ndeki bir evin salonunda bulunmuş ve Güler'e ulaştırılmıştır (Yazarlar Arşivi).

	Ermenice Transkripsiyon	Türkçesi
1. Satır	?	?
2. Satır	ԱՍՏՈՒԾՈՅ [ԱՍՏՈՒԾՈՎ.]	Tanrı [Tanrı tarafından]
3. Satır	ԿԱՌՈՒՅԻՆ ՉԱՅՍ	inşa ettiler bu
4. Satır	ՏՈՒՆ ՅԱԿՈԲ ԵՒ	evi Hakob
5. Satır	ՆԱԶԱՐ ԵՎ ԵՂԲԱՐՔ	Nazar ve kardeşleri
6. Satır	ՔԻԻԼԱՀԵԱՆ: ՍԵՐ	Külahyan. Sevgi
7. Satır	ՀԱԲԱՏՔ ԵՒ ՅՈՅՍ ԹՈՂ	iman ve umut
8. Satır	ՀԻՄԵՐՆ ԸԼԼԱՆ	temelleri olsun
9. Satır	ԱՅՍ ՆԵՐԱ	bu evin
10. Satır	ԿԵՐՏ	inşa edildi
11. Satır	ՏԱՆ	ev
12. Satır	1903	1903

Görsel 8. A. Cihat Kürkçüoğlu tarafından Yeni yol Mahallesi'nde Tırşolar Evi giriş kapısı üzerinde bulunmuş ve fotoğraflanmıştır (Yazarlar Arşivi).

	<i>Ermenice Transkripsiyon</i>	<i>Türkçesi</i>
1. Satır	ԿԱՐՈՒՅՍԻ ՍԵՆԵԿ	bu konak inşa edildi
2. Satır	1890	1890
3. Satır	...ԲՐԼԷՐԵՆ ՄՍՐ.ԳԱ	Brleren Msr.ga

1890 tarihli bu yazıt ise Urfa'da Yeni Yol mahallesinde tespit edilmiştir. Yazıtın ortasında yer alan 1890 tarihinin üst ve alt kısmında Arapça yazılar yer almaktadır. Bu yazılarda “Maşallah kâne” ifadesi bulunmakta olup bu ifade Türkçede “Allah'ın dediği oldu” anlamına gelmektedir. Bu tür Ermenice yazıtlarda çift dil kullanım örneklerine Mardin'de de rastlanmaktadır (Deveci Bozkuş, 2020: 31-53).

Görsel 9. Şanlıurfa'nın Harran ilçesindeki tarihi Ulu Cami üzerinde bulunduğu söylenen bu yazıtın caminin neresinde bulunduğu tespit edilememiştir (Yazarlar Arşivi).

	<i>Ermenice Transkripsiyon</i>	<i>Türkçesi</i>
1. Satır	վանք	manastır
2. Satır	պահպ [պահապան]	bekçisi [koruyucu-hizmetli]
3. Satır	գեվորգ	Kevork
4. Satır	?	?

Harran Ulu Camisi'nde tespit edilmiş olan bir diğer yazıt ise dört satırdan oluşan hatıra yazıtıdır. Ancak bu yazıttaki resimler tam olarak anlaşılmadığı için sadece tespit edilebilen harflerden hareketle “Gevorg” adında birine ait olduğunu söylemek mümkündür.

Görsel 10. Şanlıurfa'da daha önce Ermenilere ait bir köyde bulunmuş ve A. Cihat Kürkçüoğlu tarafından fotoğraflanmıştır (Yazarlar Arşivi).

Ermenice Transkripsiyon	Türkçesi
1. Satır ՉԲՆՂԱԿԵՐՏ ԱՅՍ ՏԵՍՉԱԿԱՆԸ ՀՈ-	Muhtesem bu görünüm
2. Satır ԲԻՆՑԱՎ ԳԵՂԵՑԿԱԶԱՆ ՉԱՆԻԹԸ	Janit tarafından yapıldı
3. Satır ԴՏԻ ՏՆ ՅԱՐՈՒԷ	?
4. Satır ԳԵՐ ԱՍՏԻՃԱՆ ՈՐՈՑ ՉԱՐՄՆ Է	...üstün derece ki ailesidir
5. Satır ՎԱՊԵՆՃԵԱՆ ԵԴԵՍԱՏԻ ԻՍԿ ԲՆԱ-	Urfalı Vabenciyan
6. Satır ԿԱՆ ՍԱ ՅՈՐԴՈՐԵԱԼ ԺՈՂՈՎՐ-	?
7. Satır ԴԵԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑԱՆԻԼ ԾԷՆՔԸ ..	?
8. Satır ԱՐՉԱՆ ՄԱԴԵՄԱՔ ԻՆՔԵԿԱՆ ԷԻ	?
9. Satır ԼՐՈՒՆ Է ԱՌ-ՀԱՍԱՐԱԿ ԺՈՂՈՎՐԴԵԿԱՆ	?
10. Satır Ի ԹԻՎ Ռ.Ը. ՀԱՐԻՎԻԻ ՔԱՌԱ-	tarih 1841
11. Satır ՍՈՒՆ ՄԷԿ ՈՐ ՓՐԿՉԱԿԱՆ	ki kurtarıcı

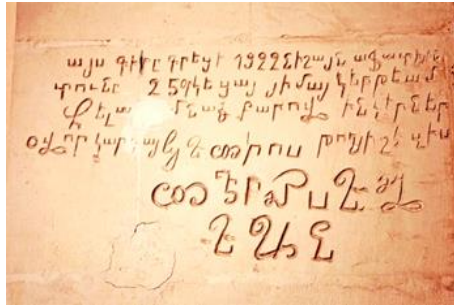

Görsel 11. Şanlıurfa Germüş köyünde bulunduğu sanılan bu yazıtın fotoğrafı A. Cihat Kürkçüoğlu'na ulaştırılmıştır (Yazarlar Arşivi).

Urfa'da tespit edilen bir diğer Ermenice yazıt ise 5 satırdan oluşmaktadır. 1886 tarihli bu yazıtın Karapet Metscanoyan'a aittir.

	<i>Ermenice Transkripsiyon</i>	<i>Türkçesi</i>
1. Satır	ՔՐԻՍՏՈՍԻ.	Kurtarıcı Mesih
2. Satır	ՏԱՌՍ.ՍԷՐԱ.	ihtişamı
3. Satır	ՄԵՅ ՃԱՆՈՅՔԱՆ.	Büyük Canoyan
4. Satır	ԿԱՐՊԵՏ. ԸՍ...ԸՍ	Garapet
5. Satır	ՈՒՄՆ.1886 ԻՆ.	1886

Urfa'da tespit edilen bir diğer yazıt ise 1922 yılına aittir. Diğer yazıtlara oranla daha yakın dönem tarihli olan bu yazıt Yeni yol Mahallesi Vali Fuat Caddesi üzerinde bulunan ve günümüzde Eyyubiye Belediyesi İdare Konağı olarak kullanılan tarihi konağın ikinci katında, soldaki odanın soldan birinci penceresinin iç duvarında bulunmuştur. Yazıtta yer alan bilgilerden hareketle konağın Urfa'da dönemin önde gelen ailelerinden biri olan Nişan Efendi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır (Güler, 2014: 46).

Görsel 12. 1922 yılında Yeni yol Mahallesi'nde Nişan Efendi olarak bilinen konağın restorasyonu sırasında S. E. Güler tarafından fotoğraflanmıştır (Yazarlar Arşivi).

Ermenice Transkripsiyon

1.Satır	այս գիրը գրեցի 1922 Նիշանյն աֆաուտչին [Efendi]
2. Satır	տունը 25 օր հեցայ յիմայ կերթեամ [Կերթամ]
3. Satır	հելա մաք մարով ինքերնիր [ինքերներ]
4. Satır	ով որ վարդայն և... ըս թող յիղէ վիս
5. Satır	(sembol) Էր Սարայ (sembol)
6. Satır	ԵԱՆ

Türkçesi

1. Satır	Bu yazıyı 1922'de Nişan Efendi'ye yazdım
2. Satır	25 gün evinde kaldım şimdi gidiyorum

3. Satır Allahaismarladık arkadaşlar
4. Satır Kim okursa beni hatırlasın
5. Satır (sembol) ? (sembol)
6. Satır EAN

Görsel 13. Germüş köyünde bulunduğu tahmin ediliyor (Yazarlar Arşivi).

Urfada Ermenice olarak tespit edilen bir diğer yazıt ise 1895 tarihlidir. 6 satırdan oluşan bu yazıtın Urfa'da Germüş köyünde bulunduğu tahmin edilmektedir.

Ermenice Transkripsiyon

1. Satır SԷՐ
2. Satır ՆԵՐՍԵՍ ԺԱՄԿՉԵԱՆ
3. Satır ՍԱԿԻՐ ՆՆՋԱՐԱՆ - ՍԱ Է ԻԻՐ ՆՆՋԱՐԱՆ
4. Satır ՌԻՆՉ ՕՐ ՆՅՍՐՈՒԹԵԱՆ
5. Satır 1895 ՅՈՒՆԻՍ 30.
6. Satır ՌՅԻԴ

Türkçesi

1. Satır Efendi
2. Satır Nerses Jamgıçyan
3. Satır bu onun istirahatgahıdır
4. Satır ?
5. Satır 1895 30 Haziran
6. Satır RYH'D (Rakamsal karşılığı 1344 / Soyadı da olabilir.)

Görsel 14. Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde olup nerede bulunduğu belli değildir (Yazarlar Arşivi).

Urfa'da tespit edilen bir diğer Ermenice yazıt ise Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu yazıtta yer alan bilgiler ise şöyledir: “Bu [mezar] vaktinden önce ölen Sargis'e aittir” (Güler, 2014: 48).

	<i>Ermenice Transkripsiyon</i>	<i>Türkçesi</i>
1. Satır	ՎԱՂԱԺԱՍ	erken ölen [vaktinden önce]
2. Satır	ԳԱՂԷԱ	Sarkis'in
3. Satır	ՆԱԶՐԱ	istirahatgahıdır
4. Satır	ԳԶԻՈՐՍ	?
5. Satır	ՍԱՐԳԻՍ	Sargis

Görüldüğü üzere bu çalışma ile ilk defa gün yüzüne çıkarılan bu tarihi kaynaklar gerek Urfa gerekse dünya tarihi açısından oldukça önemli bir nitelik taşımaktadır. Bu bulgulardan hareketle tarihsel süreçte Urfa'nın coğrafi ve stratejik açıdan önemli bir güzergâha sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu yazıtlarla benzer şekilde ilerleyen zamanlarda zengin bir literatürün oluşturulması alanla ilgili araştırma yapan akademisyenler ve araştırmacılar açısından da önemli bir boşluğu dolduracaktır. Konuyla ilgili başta Osmanlıca olmak üzere Süryanice, Arapça ve diğer dillerle ilgili olarak da benzer çalışmaların yapılması ilgili literatürün şekillenmesine katkıda bulunacak ve konuya daha bütüncül bir bakış açısı kazandıracaktır. Başta İngiltere ve ABD'de Urfa'nın antik dönemlerine dair yazıtlarla ilgili sınırlı bir literatür olsa da bu konularla ilgili yakın dönemlerle ilgili önemli bir boşluğun olduğu aşikardır. Örneğin yakın dönemle ilgili literatür kapsamında Yasin Taş'ın “Şeriyeye Sicillerine Göre Ermenilerin Urfa Kazası'ndaki Vakıf Faaliyet-

leri (1884-1889)” (2014) başlıklı çalışması Urfa Ermenileriyle ilgili olarak 19. yüzyıla dair önemli ipuçları barındırır. Taş, söz konusu çalışmasıyla 19. yüzyılda Urfa’da, gayrimüslim tebaanın özellikle de Ermenilerin kurdukları çeşitli vakıflar ve bu vakıflara ait vakfiyelerin şehrin kadı mahkemesi tarafından nasıl kayıt altına alındığını belgeler ışığında gösterir. 1884-1899 yılları arasında Urfa’da Şer’i Mahkeme tarafından 16 adet Ermeni vakfiyesi tescil edildiğini kaydeden Taş, bu verilerin vakıf faaliyetlerini ortaya koyduğunu ve Urfa Ermeni vakıflarının, kiliselere bağlı şekilde gerçekleştirildiğine işaret eder. Söz konusu vakıflar için genellikle ev, dükkân, tarla, bağ-bahçe gibi gayrimenkullerin vakfedildiğini ve vakıf gelirlerinin ise Büyük Ermeni Kilisesi’nin tamirine, kilise fukaralarının ve eytam mektebi öğrencilerinin ihtiyaçlarına, mabetlerin ve Ermeni mahallelerin su ihtiyacına bağlılandığına dikkat çeker (Taş, 2014: 242-254). Benzer şekilde R. G. Hovannisian’ın *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa* adlı eserinde de Urfa’ya dair antik dönemden 19. yüzyıla kadarki sürece dair tarihi ve kültürel konular kapsamında pek çok bilgiye yer verildiğini söylemek mümkündür. Urfa ve Diyarbakır’ın sosyokültürel yapısıyla ilgili ilk dönemlerden Orta, Yeni ve Yakın Çağ dönemlerine kadarki süreçlerde bu iki bölgedeki Ermenilerin sosyal ve kültürel durumları dönemin kroniklerine de dayandırılarak kapsamlı bir şekilde ele alınır (Hovannisian, 2006).

19. yüzyıla dair Urfa’nın sosyokültürel yapısına dair önemli ipuçları barındıran bir diğer eser ise Edward Lewes Cutts’un *In Christians under the Crescent in Asia* (1877) adlı eserinde yer alan Urfa ile ilgili bölümdür. Cutts, söz konusu eserinde Urfa’yla ilgili izlenimlerine ve tasvirlerine geniş yer verir. Urfa’yı ziyareti sırasında Urfa’daki Hristiyan din adamlarıyla ve Ermenilerle yaptığı görüşmelere ve şehrin mimari yapısıyla ilgili izlenimlerine değinir. Özellikle Hristiyan mezarlığında yer alan mezar taşlarının ve buradaki mezarlıkta yer alan mezar taşlarında kullanılan sembollerin dikkatini çektiğine işaret eder. Örneğin terzi için makas, ayakkabıcı için ayakkabı, demirciler için çekiç ve örs simgelerinin kullanıldığını gördüğünü kaydeder (Cutts, 1877: 74-85).

Sonuç

Sonuç olarak ilkçağlardan günümüze tarihin hemen hemen her döneminde insanlığın bırakmış olduğu izler günümüze önemli ipuçları sunan birer kanıt olma özelliği taşır. Bu noktada bu izlerin dili, dini ve etnisitesinin kime ait olduğunun herhangi bir önemi yoktur. Önemli olan husus günümüze ulaşan izlerin bizlere ne anlatmaya çalıştığıdır. Konuya bu açıdan bakıldığında binlerce yıllık geçmişi olan Anadolu topraklarında Türklere önce hangi

kültür ve medeniyetlerin yaşadığını bize sunan önemli kanıtlardan biri de tarihi kayıtlardır. Bu noktada özellikle yazıt veya kitabeler anıtsal önemlerinin yanı sıra birinci el tarihi kaynak olmaları açısından da son derece değerlidir. Yazıtlar bizlere yaşadığımız topraklarda bizden önce hangi kültür ve medeniyetlerin var olduğunu göstermesinin yanı sıra, birer kültür hazinesi olmaları açısından da oldukça önemli eserlerdir. Çünkü yazıtlar tüm dillerde tarihin birer sessiz tanığı olarak kabul edilir. Ülkemizde özellikle Arapça ve Osmanlıca yazıtlarla ilgili yapılan çalışmalar olsa da farklı dillerdeki yazıtlarla ilgili çalışmaların maalesef henüz olması gereken düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu konuya disiplinlerarası bir bakış açısıyla yaklaşılması gerekmektedir. Yazıtlar, kitabeler, mezar kabartmaları, sunaklar, steller, çeşmeler vb. kalıntılar döneme dair şehirlerde yaşayan insanların dini yapılarının yanı sıra toplumların tanrıları, ticari yapıları, mimari özellikleri, sanatsal yapıya dair de önemli ipuçları sunar. Bu açıdan konuya baktığımızda Urfa'da sadece Ermenice yazıtlar değil diğer toplumlara dair farklı dillerdeki Osmanlıca, Arapça ve Süryanice yazıtların da incelenmesi ve bu konuda çalışan araştırmacıların hizmetine sunulması son derece önemlidir.

Urfa'nın tarihi ve kültürel zenginliği yazıtlar aracılığıyla günümüze kadar ulaşabilmiştir. Özellikle gezginlerin yüzyıllar öncesinde bölgeye, özellikle de Urfa'ya yapmış oldukları gezilerinde, kentün kültürel ve tarihi özellikleri hakkında vermiş oldukları bilgiler, yazıtlar aracılığıyla elde etmiş olduğumuz bilgilerle örtüşmektedir. Bu nedenle bir kentün veya bölgenin tarihinin gelecek kuşaklara öğretilmesinde dini, kültürel ve tarihi farklılıkların izleri olan bu tür yazıtların daha görünür kılınması elzemdir.

Kaynakça

- Al-Salihi, Wathiq I. (1987). "Palmyrene Sculptures Found at Hatra". *Iraq*, 49: 53-61.
- Al-Salihi, Wathiq I. (1996). "Two Cult-Statues from Hatra". *Iraq*, 58: 105-108.
- Andreasyan, Hrant D. çev. (2019). *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çev. Hrant D. Andreasyan. Not. Edouard Dulaurier, M. Halil Yinanç. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Asoğlu, İsmail (2021). "Osmanlı Urfası'nda Kahve, Kahvehaneler ve Müdâvimleri". *History Studies*, 13(1): 99-112.

- Azizova, Elnure (2018). “Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Urfa’sında Yahudi Hıristiyan ve Müslüman Kimliği Üzerine”. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa, Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa, IV*. Ed. Kasım Şulul vd. Şanlıurfa: Büyükşehir Belediyesi, 170-196.
- Buckingham, James S. (1827). *Travels in Mesopotamia Vol.1*. London: H. Colburn. Pub.
- Cutts, Edward L. (1877). *In Christians under the Crescent in Asia*. London: Gorgias Press, 74-85.
- Demir, Ahmet (2008). *Urfa ve Çevresi Eyyubiler Tarihi*. İstanbul: Kent Yayınları.
- Deveci Bozkuş, Yıldız (2020). “Mardin’de Tarihsel Süreçte Ermeni-Arap İlişkilerinin Ermenice ve Arapça Üzerindeki Etkileşimleri”. *International Journal of Mardin Studies (IJMS)*, 1(1): 31-53.
- Dowsett, Charles J. F. (1971). “A Twelfth-Century Armenian Inscription at Edessa”. *Iran and Islam, in Memory of the Late Vladimir Minorsky*. Ed. C. E. Bosworth. Edinburgh: University Press, 197-227.
- Drijvers, Han J. W. & Healey, John F. (1999). *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhoene, Texts, Translation and Commentary*. Boston-Köln: Brill.
- Gibson, Elsa (1979). “The Rahmi Koç Collection. Inscriptions. Parts IV and V.”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 35: 266-278.
- Guidetti, Mattia (2009). “The Byzantine Heritage in the Dār al İslām: Churches and Mosques in al-Ruha between the Sixth and Twelfth Centuries”. *Muqarnas*, 26: 1-36.
- Güler, Selahattin (2014). *Şanlıurfa Yazıtları (Grekçe, Ermenice ve Süryaniçe)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Güler, Selahattin (2016). *Urfa Tarihinden Sayfalar*. Ankara: Eyyubiye Belediyesi Yayınları.
- Heyn, Maura K. (2010). “Gesture and Identity in the Funerary Art of Palmyra”. *American Journal of Archaeology*, V(114): 631-661.
- Hovannisian, Richard G. (ed.) (2006). *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*. California: Mazda Pub.
- Hvidberg-Hansen, F. O. (2010-11). “Some Monuments from Edessa and the Palmyrene”. *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes*. Ed.

- Maamoun Abdulkarim and others. Damas: Ministère de la Culture Direction Générale des Antiquités et des Musées, 89-106.
- Işıltan, Fikret (1960). *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan Miladi 825'e kadar)*. İstanbul : İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Jarry, Jacques (1982). "Nouvelles inscriptions de Syrie du Nord". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 47: 73-103.
- Jarry, Jacques (1985). "Nouveaux documents grecs et latins de Syrie du Nord et de Palmyrene". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 60: 109-115.
- Kurtoğlu, Mehmet (2018). *Ezelden Urfa: Bir Şehir Aforizması*. Konya: Çizgi Yayınları.
- Laquer, Hans-Peter (1997). *Hüvel Baki / İstanbul'da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları*. Çev. Selahattin Dilidüzgün. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Moritz, Bernhard (1898). "Syrische Inschriften aus Syrien und Mesopotamien". *Westasiatische Studien, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprache zu Berlin*, 1(2): 124-149.
- Pognon, Henri (1907). *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*. Paris: Impr. Nationale; Librairie V. Lecoffre, J. Gabalda.
- Sachau, Eduard (1882). "Edessenische Inschriften". *ZDMG (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft)*, 36(1): 142-167.
- Soane, Ely Bannister (2007). *Mezopotamya ve Kürdistan'a Yolculuk Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar*. Çev. Fahriye Adsay. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Taş, Yasin (2014). "Foundation Activities of the Armenian People in Urfa City According to Muslim Judge Registers". *Route Educational and Social Science Journal*, 1(3): 242-254.
- Tekin, A. Sami (2020). "S. James Silk Buckingham'ın Gözünden XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Güney Vilayetleri (Urfa, Diyarbakir, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat)". *Iran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(4): 117-155.
- Ter Petrosyan, Levon (2013). *XII-XIII. Yüzyıllarda Kilikya Ermenileri Kültüründe Asurîlerin Rolü*. Çev. Yıldız Deveci Bozkuş ve Vartanuş Çerme. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Togan, A. Zeki Velidi (2018). *Tarihte Usul*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

URL-1: <https://www.worthpoint.com/worthopedia/pc-ourfa-urfa-la-cat-hedrale-armenian-443909163> (Erişim Tarihi: 07.02.2021).

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Teşekkür: Makaledeki fotoğrafları kullanmamıza izin veren emekli Dr. Öğr. Üyesi A. Cihat Kürkçüoğlu ve Viranşehir Kaymakamlık personeli Sinan Kaplan'a teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Katkı Oranı Beyanı: İkinci yazar, makalede kullanılan Ermenice yazıtların görsellerinin temini ve Urfa'nın tarihi yapısına dair bölümlerin hazırlanmasına katkı sağlamıştır. Birinci yazar ise diğer bölümleri hazırlamıştır.

The following statements are made in the framework of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Acknowledgment: *We would like to thank retired Dr. A. Cihat Kürkçüoğlu and Viranşehir District Governor's staff Sinan Kaplan for allowing us to use the photographs in the article.*

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The authors have no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.*

Author-Contributions Statement: *The second author contributed to the supply of the images of the Armenian inscriptions used in the article and the preparation of the sections on the historical structure of Urfa. The first author prepared the other chapters.*